

ԱՅՑ ԹԻՒՐՔԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ

(Տիայ տուրիստի յիշողութիւններէց)

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

«Թէպէտ և ոչ էցեմք ըստական տեսլ դամենայն չաբեսն... սակայն և ոչ լուել կամեմք ծածկելով զվիշտս նեղութեանն. այլ ասացուք փոքր է շատէ, զի ձայնակէցք լիցուք այնոցէկ... զի և դու իբրև լուեցես՝ ոչ սակաւ արտասուս կեղուցուս է վերայ աղգիս Թշուառութեանն: Ոչ բամբասանէր մտօք, այլ ճշմարտութեամբ զերս իրացն տանով ոչ լուցից: Ոչ է կարծ ընդոստուցեալ, և ոչ է լուր զարթուցեալ. այլ ես ինքնին անձամբ անդէն է տեղւոյն պատահեցի և տեսի և լուայ...»

ԵՂԻՇԷ:

Огнянись—зло вокругъ черезчуръ ужъ гнететь,
Ночь вокругъ черезчуръ ужъ темна!

Надсонъ.

II

ՍԱՀՄԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵՒԻ ԿԱՐԻՆ

Հոկտեմբերի 31-ին առաւօտեան իմացայ, որ 21 հոգի տաճկաստանցի հայ մշակներ Կարսից հասել են Ղարաուրդան և նոյն օրը պէտք է անցնեն սահմանը: Ես յարմար առիթ համարեցի նոցա հետ միասին գնալ Զվին, իսկ այնտեղից մարդ վարձել մինչև Կարին: Մշակների հետ մինչև Կարին անյարմար էր, որովհետև շատ

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 4.

դանդաղ պիտի դնային իրանց հետ եղած 2 սալերի պատճառով: Մշակները զարմանքով էին նայում ինձ վերայ, և չէին կարող հասկանալ, թէ ի՞նչը կարող էր ստիպել Վաղային այս խաթալու ճանփաներով մինմենակ ճանապարհորդելու: «Աղա՛յ, մէնակ չը գնաս. քանի մը մարդ ա՛ռ քո հետ Զվինէն, զգուշացնում էին նոքա: Ղարաուրդանից մինչև Զվին մօտ 8 վերստ է:

Մասլ օր էր: Անձրեւը բարակ մաղում էր: Կէսօրից անց էր, երբ ճանապարհ ընկանք ձորով: Մինչև Կարին խճուղի բոլորովին չը կայ. պատերազմի ժամանակ ռուսները իրանց գործողութիւնների համար փոքր ինչ հարթել, յարմարացրել էին ճանապարհը, որը նոյն դրութեան մէջ, դեռ մի քիչ էլ աւելի խանգարած, գտնւում է և այժմ: Մի քանի օր անդադար եկած և հալած ձիւնից և եկող անձրեւից կազմել էր թանձր, լպրծուն և կպչող ցեխ, որը դժւարացնում էր քայլելու թէ՛ մարդկանց և թէ՛ անասուններին:

Մի քանի քալլ հեռանալով Ղարաուրդան գիւղից՝ մօտեցանք երկու պետութիւնների սահմաններին, որը բաժանւում է մի փայտեայ ուղեփակով (заграда): Ռուսաց հողի վրայ, սահմանադիւնին, բարձրանում է մի քարեայ պահականոց դիտանոցով: Ուղեփակի մօտ կանգնած էին երկու ռուս սահմանապահ զինւորներ, որոնք, երբ մենք մօտեցանք, պահանջեցին մաքսատնից մեզ տւած տոմսերը և յետոյ թողին մեզ անցնել Տաճկաստանի հողը: Ուղեփակից մի քանի քալլ հեռու դուրս է մի մեծ խորանարդաձև սահմանաքար:

ճանապարհը ընկած է մի բաւականին լայն ձորով, որից անցնում է մի գետ: Մշակները իրանց ծանր իրերը բարձել էին երկու սալերի վրայ, լծած մի մի ջուխտ եզներով: Ես իմ երկու խուրջիներից մինը նոյնպէս դրել էի սալերից մէկի վերայ: Մշակները խումբ խումբ գնում էին ճանապարհից դուրս՝ զառիվալքերով և աւելի ցամաք տեղերով, իսկ ես ճարահատեալ քշում էի ճանապարհով, որի մի կողմից գետն էր, իսկ միւս կողմից՝ սարերի անընդհատ շղթան: Բոլոր խումբի վերջից ճռուլով, դանդաղ շարժւում էին սալերը:

Մի քիչ հեռացել էինք սահմանից, երբ աջ թևի վրայ, գետի միւս կողմում, բլրաձև սարի լանջին երևաց առաջին տաճկաց գիւղը: Նա ոչնչով չէր զանազանւում սահմանի միւս մասում եղած գիւղերից. անտաշ քարերից և ցեխից շինած, հողածածկ, նոյն ո-

զորմեյի որջերը, խոտաղէզերը, ծառերից զուրկ շրջակայքը, որը տարւայ այդ եղանակին աւելի ևս տխուր տպաւորութիւն էր թողնում: Գարնանը կամ ամառը սարերը զոնէ ծածկւած են լինում զալար ու ծաղկազարդ գորգով, իսկ այժմ, ձմեռնամուտին, երևում էին մերկ սև սարերը, խոտերի չորացած, դեղնած ցողուններով ծածկած: Գիւղից դուրս էր եկել ճանապարհը մի տաճիկ պաշտօնեայ, Ֆէսը գլխին, տաճկական զինւորականի զգեստը հագին, երկար կոշիկները ոտներին: Նա պահանջեց անցաթղթերը և նայելուց յետոյ թողեց մեզ հանգիստ շարունակել մեր ճանապարհը:

Այդ անտանելի ճանապարհին ձիս անդադար սայլթաքում էր և վերջը փառաւորապէս տարածւեց ցեխի մէջ: Ես անվնաս ոտքի կանգնեցի և որովհետև սարսափելի ցեխը ահագին քանակութեամբ կպչելով կոշիկներին դժւարացնում էր ոտներս պոկել գետնից և ուղղակի կրկին ձի նստել, ուստի քաշեցի նորան գետի ափը, քարքարոտ մի տեղ: Ուստի դնելով ասպանդակը նոր էի բարձրացել թամբի վրան, երբ ձիս կրկին սայլթաքւեց և կորցնելով հաւասարակշռութիւնը ընկաւ ուղղակի գետը, ինձ էլ իւր հետ տանելով: Զուրը հասնում էր մինչև գօտիս: Ես դուրս եկայ ջրից թրջւած հաւի պէս, քաշելով յետևից վախից ղողղողացող ձիս: Երբ կրկին հեծայ և հասայ մշակներին, որոնք բոլոր այն ժամանակը, երբ ես զանազան սալտօ-մօրտալներ էի անում իմ ձիու հետ միասին, անտարբերութեամբ հեռուից «թամաշա» էին անում... նոքա բարեհաճեցին միայն նկատել. «ատ ի՞նչ է եղեր ատոր, ինչո՞ւ ընկաւ...»:

Մօտ վեց վերստ անցել էինք սահմանադրից, երբ ձորի աջ կողմի սարերի անընդհատ շղթան վերջացաւ մի սեպաձև լեռնով, որի գագաթին կանգնած էին մի հին հայկական բերդի աւերակներ: Ցածիկները երկրին տիրապետելուց և քարուքանդ անելուց յետոյ իրանք ոչ մի բերդ չեն կառուցել, այլ հիներից միայն մի քանիսը պահպանել և ամրացրել են: Մուտքով այդ լեռան ստորոտով դէպի աջ մտանք մի ուրիշ ձոր, ուր գետափին Զվին տաճկաբնակ գիւղն էր երևում:

Երբ մեր խումբը, բացի յետ մնացած սայլերից, մօտեցաւ այդ գիւղին, որի սկզբին գտնւում էր տաճկական մաքսատունը՝ մի կիսա-

եւրոպական ձեռով շինած քարից փոքրիկ շինութիւն՝ մեր առաջ դուրս եկան մի քանի տաճիկ պաշտօնեաներ: Նոքա առան իմ խուրջինը, նշանակեցին իրանց մօտ ձիս և տեղեկացան, որ միւս խուրջինս սալների հետ կը գայ: Ես ունէի Զվինի «հէքիմ-բաշու» նորա ծանօթ պ. Ա. Տ. Գ.-ից (Ղարաուղանից) մի յանձնարարական, իսկ «բիմ-բաշու» (հազարապետի) համար նոյն անձից մի հօխա (3 ֆ.) «բաստրմա»: Զարմանալին այն էր, որ բաստրման թէև զալիս էր Երզըրումից, բայց Զվինի տաճիկ պաշտօնեաները իրրեւ «պարզեւ» սպասում էին Ղարաուղանից...

Ես իջայ ձիուց և խնդրեցի մօտ կանգնած մի տաճիկ գիւղացուց ցոյց տալ ինձ «հէքիմ-բաշու» բնակարանը: Գետակի մի կողմից, ուր պաշտօնական շինութիւններ էին՝ մաքսատունը և բիմ-բաշու տնակը՝ դէպի միւսը, ուր գիւղացիների տներն էին, տանում էին երկու բարակ գերաններ ձգած գետակի մի ափից միւսը: Անցնելով այդ կամուրջից դուրս եկայ մի ցեխոտ, հոտած ջրերով լի փոսերով ծածկած մի բաց տեղ, խրճիթների առջև: Առաջնորդս մօտեցաւ ողորմելի խրճիթներից մէկին, ծածկոցի տակից երևացող դռնից մտաւ մի փոքրիկ, նեղ, մութ շվաք՝ քաշելով իր յետեւից ձիս:

— Դու ինձ հէքիմ-բաշու մօտ տար, այդ գոմն ինչո՞ւ ես գնում, նկատեցի ես զարմացած:

— Էֆէնդմ, համեցէ՛ք, հէքիմ-բաշին էլ հէնց այստեղ է ապրում:

Մութ շվաքի մի. ծալքին իրար մօտ կային երկու դռներ: Տաճիկը բացեց նոցանից աւելի մեծը, որը տանում էր գոմը, իսկ միւսի վրայ ինձ ցոյց տալով ասաց. «համեցէ՛ք, մտէ՛ք, էֆէնդմ, ա՛յ որտեղ է հէքիմ-բաշու օդանոս»: Դուռը բաց արի և մտայ մի. մութ, ցուրտ, ողորմելի նկուղ: Դրան առջև հանդիպեցի մի մարդու:

— Դո՛ւք էք Խաննիս-էֆէնդին, հարցրի ես:

— Այո՛, համեցէ՛ք, կը խնդրեմ հոս եկէք, պատասխանեց հայերէն լեզուով, յունական թիւատ արտասանութեամբ պարոնը: Ես յանձնեցի նորան յանձնարարական նամակս: Խաննիս-էֆէնդին մօտեցաւ բուխարում վառւող կրակին, նամակը բացեց, այս կողմ այն կողմ շուռ տւեց և դրեց ջէբը: Նամակը գրած էր հայերէն. ես հասկացայ որ յոյն պարոնը հայերէն կարդալ չը գիտէ, ուստի առաջարկեցի նորան, որ նամակը տայ ինձ կարդալու: Նա տւեց և ես

կարդացի բարձր. «... Իօաննիս-էֆէնդի», Ձեզ նամակ յանձնող... էֆէնդին իմ... բարեկամն է: Ուզում է գնալ Երզերում... բոլորովին անփորձ մի երիտասարդ է և առաջին անգամ ձեր երկրում... խընդրեմ դիւրութիւններ տաք և աշխատէք հաւատարիմ մարդկանց հետ ճանապարհ ձգելու...»:

—Շա'տ լաւ, շա'տ աղէկ, շատ ուրախ եմ, մօտեցէք հոս կրակին մօտ. ատ ինչպէս է եղեր, որ ա'տպէս թրջւել էք...:

Յետոյ նա դիմեց իր սպասաւոր-ղինւոր (дѣньщикъ) Մուստաֆային, որը մի անկիւնում պզգել էր, և ասաց, որ էլի փայտ ձգէ բուխարին: Իօաննիս-էֆէնդին տւեց չոր շորեր ինձ, որ փոխեմ իմ թրջածը: Նորա շորերում նստեցի ծալապատիկ բուխարու մօտ փռած մի կեղտոտ դօշակի վրայ և կարճ կերպով պատմեցի հէջիմ-բաշուն ինձ հետ պատահածը: Յետոյ նա ինքը առնելով իր հետ Մուստաֆային գնաց մաքսատունը իրերս բերելու: Իմ հիւրասէր տանտիրոջ բացակայութեան ժամանակից օգտւելով, մի ընդհանուր հասկացողութիւն տամ ընթերցողին տաճկական Էսկուլայի բնակարանի մասին:

Մութը շվաքից մի ցած, փոքրիկ, մի-փեղկեայ կեղտոտ դռնից մտնում էք աւելի ևս մութ մի որջ: Երբ ձեր աչքերը քիչ ընտելանում են մութին, տեսնում էք աջ կողմից գերաններից շինած մի պատ. այդ կողմից որոշ կերպով լսում են անասունների ֆնչոցը, որոճը և խրթխրթալի ուտելը: Սենեակի միւս երեք պատերը մերկ անտաշ քարերից և ցեխից են: Այդօղայի լայնութիւնը հինգ քայլ էր լինէր, իսկ երկայնութիւնը՝ տասը: Միւս սեւացած գերաններից և կոճերից շինած առաստաղին մօտ, պատերից մէկում կար մի շատ փոքրիկ քառանկիւնի ծակ, մի կտոր ապակիով ծածկած. դա միակ լուսամուտն էր օղայում: Յատակը հողից էր: Սենեակի մի մասում փռած էր մի փոքրիկ խասիր, իսկ դրան մօտ, բաց խոնաւ գետինն էր: Ճակատի պատում բուխարին էր, որի մի կողմից շինած էր տախտակներից մի երկար թախտ, միւս կողմից մի անկիւնում դրած էր մի փոքրիկ սունդուկ: Թախտի վրայ դարսած էր բժշկի անկողինն, իսկ տակին՝ վառելիք ցախը: Պատերից մէկին կպցրած էր մի տախտակ վրան մի քանի սրւակներ և թղթի տոպրակներ, բոլորը թողով ծածկած. երեւի դեղեր էին: Դրան մօտ, մերկ գետնին դրած էր մի

փայտեայ դռն ջուր՝ փալատով ծածկած։ Ահա տաճիկ զինւորական բժշկի, ամօթ չը լինի ասել, ասենեակը։

Մի քանի ժամանակից յետոյ վերադարձաւ բժիշկը Մուստաֆայի հետ, որը խտտած ունէր իմ պլէդիս մէջը խառն ի խուռն ածած մաքսատնում քրքրւած իրերս։ Մուստաֆան տաճկական կանոնաւոր զօրքի (նիզամ) զինւոր էր, մի նիհար, փոքրահասակ, միշտ լուռ, բայց ժպիտը թրաշած դէմքին մարդ, հին մաշւած զինւորական զգեստով, կեղտոտ ֆէսը գլխին։ Նա իր էֆէնդու հրամանները կատարում էր դանդաղկոտութեամբ, կարծես միայն զիջանելով նորան։

Մրսած, թրջւած՝ ես պահանջ էի զգում տաք թէյ խմելու։ Բժշկի մօտ կար չայդան, բայց թէյ, շաքար և բաժակներ չ'ունէր, և ուզում էր ուղարկել բերելու բիւմ-բաշու մօտից. ես յայտնեցի որ թէյ և շաքար ունիմ, այնպէս որ մնում է միայն բաժակներ ճարել։ Մինչ ջուրը չայդանով տաքացնւում էր բուխարում, ես ու բժիշկը, որը նստեց ինձպէս բուխարու մօտ ծալապատիկ, խօսում էինք։

Իօաննիս-էֆէնդի Կոստանդինիտիսը մի պօլսեցի յոյն էր, միջին հասակից քիչ բարձր, մօտ 32 տարեկան սև կոլոր մորուքով, կարմիր թշերով մի երիտասարդ։ Իօաննիս-էֆէնդին իր ուսումը վերջացրել էր Պօլսոյ «կայսերական-բժշկական վարժարանում» (մէքթեբի թըբիյէի շահսանէ), որը համարւում է Տաճկաստանի ամենաբարեկարգ բարձրագոյն ուսումնարանը։ Այդ բարձրագոյն վարժարանը ընդունւում են բոլոր ազգութիւններից։ Հայերը և յոյները ուսում առնողների մեծամասնութիւնն են կազմում այդտեղ. տաճիկների ուղեղներիս այն չնչին մտաւոր աշխատանքի պահանջներն էլ, որոնք հարկաւոր են այդ վարժարանում, անմատչելի են։ Այդ տաճկաց բժըշկական ֆակուլտետը ունի երկու բաժանմունք՝ զինւորական և քաղաքային. առաջին բաժանմունքում աւարտողները ստանում են զինւորական բժշկի դիպլոմ և ծառայում են բանակում։ Երկրորդ բաժանմունքից (քաղաքային), աւարտողները նոյնպէս ստանում են դիպլոմ և դառնում են կամ քաղաքային մասնաւոր բժիշկներ կամ դեղագործներ։ Իր տւած ուսման աստիճանով այդ տաճկաց ամենաբարձր բժշկական ուսումնարանը համահաւասար է եւրոպացիների ամենալետին ֆելդշերական ուսումնարաններին. իսկ այդ բժիշկները, փառք

է եթէ մեր ֆելդշերներն էլ է լինէին: Ազգասէր տաճիկները ինքնախաբուծեամբ իրանց մխիթարում են, որ ոչնչով յետ չեն եւրոպացիներէից, իրանք էլ «համալսարան» ունին, «բարձրագոյն վարժարաններ», որոնք սակայն լոկ անուններ են: Ոչ մի տաճիկ, որը միջոց ունենայ դիմելու եւրոպական կրթութիւն ստացած բժշկին, չի վրստահանալ իրանց սեպհական բժշկներին: Հրաւիրել: Խօսանիս-է-ֆէնդին աւարտելով այդ «մէքթէբի» ղինւորական բաժնում, նշանակւում է Հայաստանի զանազան տեղերում, իբրեւ ղինւորական բժիշկ: Նա ստանում է ամսական 5 օսմ. ոսկի (մօտ 50 ռուբլի), հաշւելով և այդ գումարի մէջ բոլոր այն կենսական պիտոյքները, որը նորան տրւում է տէրութիւնից: Տաճկաց կառավարութիւնը պատերազմից յետոյ ընդօրինակել է մի բօլիդիկ—չը գիտեմ ումից. օրինակ, յոյներին տէրութեան պաշտօններով ուղարկում են Հայաստան, իսկ հայերին Ռումելիայ և ուրիշ տեղեր, միայն Հայաստանից դուրս: Այդպէս էլ Խօսանիս-է-ֆէնդին ուղարկւում է ղինւորական բժշկի պաշտօնով Հայաստանի զանազան կողմերը, — Երզնքում, Մուշ, Վան և այժմ Զվին: Ապրելով Հայաստանի զանազան կողմերում, նա սովորում է հայերէն խօսել: Նա պատմում էր, թէ տաճիկներից անւանւած «Բիւրդիստանում» այնքան հին հայկական յիշատակներ է տեսել, որ ամեն մի քալափոխում նա զգում էր թէ գտնւում է մի երկրում, որտեղ ամեն քար, փլատակ, ամեն մի թիղ հող կրում է հայկական անջնջելի հետքեր. որ Երզնքում, Բաղեշոյ և Վանայ վիլայէթների ազգաբնակութեան ամենաստուար մասը հայերն են, այնպէս որ օտարականը, այլազգին, ճարահատեալ սովորում է հայերէն խօսել:

Թէլը պատրաստ էր: Մի դատարկ արկղիկ շուռ տւած և դրած մեր մէջ տեղում՝ փոխարինում էր սեղանի: Մեր խօսակցութիւնը շարունակելով հասանք այն հարցին, թէ ի՞նչպէս վաղը ես ճանապարհ ընկնեմ: Մի որոշ եզրակացութեան չը գալով, յետաձգեցինք վճիռը առաւօտեան: Թէլից յետոյ ճաշից աւելացած կորկոտէ փլաւը թաւի մէջ տաքացրեցաւ և ուղղակի դրւեցաւ էլի այն արկղիկի վրայ՝ երկու փայտեայ դրգալ էլ հետը. դա մեր ընթրիքն էր: Պնակ (տարելը), պատառաքաղ, դանակ, և այլն՝ մի չը լուած շոալլութիւն էր բժշկի համար. գուցէ մի քանի հատ գտնւէր «բիւ-բաշու» մօտ, հիւրերի համար: Ընթրիքից յետոյ պատրաստեցանք քնելու,

ես գետնի վրայ, բժիշկը՝ Թախտի: Այսպէս անցկացրի Տաճկաստանում առաջին զինեւոր տաճկաց զինւորական բժշկի ողորմելի օգալում:

*
* *

Զարթնելով միւս օր առաւօտեան՝ տեսայ որ բժիշկս էլ արթուն է: Սենեակում սաստիկ ցուրտ լինելով, մարդ չէր կամենում տաք անկողնից վեր կենալ: Խօսանիս-էջէնդին կանչեց Մուստաֆային և պատուիրեց վառել բուխարին: Մառան եկաւ և ասաց թէ «բիմ-բաշին» (հաղարապետը) հրաւիրում է իւր մօտ թէյի երեւի երեկան ուղարկած բաստրման իր ազդեցութիւնը արել էր...: Մենք լացեցանք, բժիշկը հագաւ իր նշանազգեստը և միասին դուրս եկանք որջից յոյս աշխարհ: Անցնելով երեկայ կամուրջով, մօտեցանք մի ցածր, սպիտակ տնակի, որի տեսքը և ձևը, որքան էլ ողորմելի լինէր, այնու ամենայնիւ էլի տան նման էր: Գլխներս կռացնելով մտանք մի փոքրիկ դռնից ուղղակի բիմ-բաշու սենեակը, որի հողեայ յատակը մի քանի աստիճան ցածր էր դրսի գետնի մակերևոյթից: Ի հարկէ բժշկի որջի հետ համեմատած՝ դա մի պալատ էր: Լուսաւորւած, բաւականին մեծ, զաճաճ պատերով սենեակը մի վարագուրով բաժանւում էր երկու մասի. կահ կարասիքը բաղկացած էր երկու Թախտից զորգերով ծածկած, մի սեղանից և երկու աթոռներից: Դրան մօտ կանգնած էր տաճիկ երիտասարդ սպասաւորը բոբիկ ոտներով: Սեղանի մօտ ինքնաեռի առջև նստած էր բիմ-բաշին՝ մի մօտ 35 տարեկան երիտասարդ նոր նշանազգեստով: Տաճկական ողջոյնը տալուց յետոյ, թէյ առաջարկեց և հարց ու փորձ արեց թէ ո՞ր եմ գնում: Երբ իմացաւ ուր գնալս, յայտնեց, որ ուրախութեամբ մի երկու զաֆթի կը տար ինձ մինչև Կարին, բայց նրանց դրեց պ. Կօլուբեակիների հետ: Դուրս գալով նորա մօտից ես վճռեցի առանց զաֆթիների ճանապարհ ընկնել, վարձելով մի տաճիկ գիւղացի իր ձիով: Բժշկի թնակարանի տէրը, ծեր տաճիկ գիւղացին, ունէր մի քանի որդիք: Մենք խօսեցինք, որ նորա կրտսեր որդին, 19 տարեկան պատանին, լինի իմ ուղեցոյցս: Յետոյ բժշկի օգնութեամբ վերջացրի մաքսատան հետ բոլոր ձևականութիւնները (անցաթուղթս նշանակելը, ձիուս համար 2 սպիտակ մէջիդիէ, մօտ 4 ռուբլի, մաքս վճարելը):

Խալիլը, այսպէս էր իմ պատանի ուղեցոյցիս անունը, կապեց պապերից մնացած հին խենջալը, բարձեց իմ իրերս իր նիհար փոքրիկ ձիու վրայ: Նորա հայրը ինձ էր յանձնում, որ ես մոռալիս էի կենամ իր որդուն, իսկ բժիշկը Խալիլին ասում էր, որ եթէ իմ գլխիս մի բան պատահի՝ էլ նա իր ձեռքից չի պրծնիլ: Շնորհակալութիւն անելով Խօաննիս-էֆէնդուց՝ ես հեծայ ձիս, Մուստաֆայի բուռը դրի մի քանի ղուրուշ, որը նա չէր սպասում, ինչպէս այդ անում են ռուսները, և լսելով նորա «Ալլահ բարաքեաթ վերսնա»-ը՝ դուրս եկայ Զվինից:

Խալիլը տարաւ ինձ ոչ սովորական ճանապարհով, որը սարսափելի ցեխի պատճառով անանցանելի էր համարեա, այլ մի ուրիշ լեռնային շաւղով: Սարերի անընդհատ կոհակներ զանազան ուղղութեամբ բաժանած խոր ձորերով ու լեռնադաշտերով, ձորերից վազող գետակներ, բոլորովին ծառերից զուրկ և միայն դալկացած խոտի ծղօտներով ծածկած ամալի երկիր՝ ահա՛ շրջապատող բնութիւնը, որը սիրտ ճմլող տպաւորութիւն էր գործում: Մեր շաւղը անցնում էր ոլորմոլոր պտոյտներով մերթ սարերով ու ձորերով, մերթ այնպիսի զառիվայրերով, որ ձիու մի անզգոյշ քայլ՝ և դուք գլորւելով կ'ընկնէիք բարձրութիւնից ձորի քարերի վրայ և ջարդ ու փշուր կը լինէիք: Ոչ մի մշակած անկիւն չէր երևում: Սարերում ու լեռնադաշտերում ցրած արածում էին ոչխարների ու այծերի հօտեր կամ մի քանի կովեր ու եղներ: Մի կէս ժամաց ճանապարհ հաղիւ էինք հեռացել Զվինից (Ցանկաստանում տարածութիւնը չափում են ժամերով), երբ երևաց աջ թևի վրայ, ճանապարհից դուրս, մի գիւղ. Խալիլի ասելով, քրդեր էին նորա բնակիչները: Լաւ տեղ էր աւազակութիւնների համար. ճանապարհի ձախ կողմից անդունդ էր դէպի խոր ձորը, ետևից՝ բաց տեղ, աջ կողմից՝ քրդի գիւղը, իսկ առաջևից նոյնպէս մի կողմից անդունդն էր, և միւս՝ պարսպանման բարձրացող մի ժայռոտ սար՝ մութ քարանձաւներով: Սարսափելի լարած ուշադրութեամբ էի անցնում այդ տեղից: Ահա հեռուից երևացին քարանձաւների մօտ երեք շարժւող մարմիններ. մօտեցանք... մի կեղտոտ ցնցոտիներով ծածկւած պառաւ քրդուհի էր ծանր բեռը շալակած և մի թուրք գիւղացի, որը առաջից քշում էր մի բեռնած նիհար եղ:

Մի համարեա ուղղահայեաց զառիվայրով բարձրանա-

լով՝ դուրս եկանք մի լեռնադաշտակ։ Հեռու, հօրիզոնի զանազան կողմերում, կուտակած էին սարերի խմբեր ձիւնապատ գաղաթներով։ Կէսօր էր։ Սկսեց ձիւն գալ, իւր հետ բերելով սաստիկ քամի։ Իմ ուղեցոյց—Խալիլի ասելով, մօտ էր մի հայաբնակ գիւղ։ Իջնելով մի զառիվայրից հասանք Մանծաղ անունով հայաբնակ գիւղը, որը զետեղւած էր մի տափակ—գոգաւոր ձորում։ Դա առաջին հայ գիւղն էր, որ ես տեսնում էի Տաճկաստանում։ Նա ոչնչով չէր զանազանւում Ալէքսանդրօպօլի գաւառում և Կարսի երկրում տեսածներից.—նոյն ծառազուրկ միակերպ բնութիւնը, քարերից և հողից շինած խրճիթները, խոտադէղերը, աթարների բուրգերը, ցեխոտ հոտած փողոցները։ Միայն գիւղացիների տաճկական հագուստները յիշեցնում էին ինձ ուր լինելաւ Խալիլը մօտեցաւ մի տան, որտեղից դուրս եկաւ մի սապատող հայ գիւղացի և յայտնեց որ իր մօտ տեղ չը կայ ընդունելու. այն ժամանակ դիմեցինք դէպի մի ուրիշ տուն, որը գիւղիս հարուստ տներից մէկն էր։ Մի փոքրիկ նեղ ծածկոց—շվաքի դռնից մտանք ընդարձակ գոմը, որի մի անկիւնում գտնւում էր օդան։ Այդ քառակուսի բաժանմունքը ունէր համարեա նոյն ձևը և մասերը, որ մենք տեսանք Արմզլու գիւղում (Արագածի լանջով բարձրանալիս), միայն զանազանութիւնը այն էր, որ օդայի յատակը մի քանի աստիճաններով գոմի յատակից բարձր էր և «սաքունների» տեղ տախտակեայ սունդուկաձև թախտեր էին։ Բաւականին լոյս էր գոմում, որովհետև թէ գոմի հերթիկը և թէ օդայի առաստաղում երեք փոքրիկ ծակերը բաց էին։

Օդայի փայտեայ երկար սնդուկի ձև ունեցող երկու թախտերից մինի վրայ պառկած էր մի մարդ։ Երբ մենք մտանք, այդ մօտ 55 տարեկան գիւղացին վերկացաւ, տեղումը նստեց և թթու, խոժոռած դէմքով նայում էր ինձ վրայ առանց բարեւելու և մի խօսք ասելու։ Դա գերդաստանի գլուխն էր։ Իր հագուստով ոչնչով չէր զանազանւում տաճկից։ Նա հանեց սնքանքալով և յօրանջելով ծխախոտի տուփը, պապիրոս շինեց և սկսեց լուռ ու մունջ ծխել։ Ես բարեկցի նարան, նա մի բան փնթփնթաց քթի տակին։ Գոմի մէջ տեղում, յատակին, հերթիկից լոյս ընկած տեղում պազած էին մի քանի տղաներ և պատանիներ և վէզ էին խաղում։ Մի քանիսը նոցանից թողեցին իրանց խաղը և թափւեցան օդան, նստեցին նորա

մուտքի մօտ և սկսեցին հետաքրքրութեամբ ինձ ոտքից ցզուկս զգնել: Տանտէրը հրամայեց մի քանի աթար բերեն և վառեն բուխարին: Ընդարձակ գոմի երեք պատի երկարութեամբ էլ շինւած էին մուրներ, որոց առաջ կապած էին անասունները: Մօտ 10 եզ, կով, արջառներ կային, 8 վիթխարի գոմէշներ շղթաներով կապած և 3 ձի: Ընդհանուր մաքրութիւն էր նկատուում գոմում: Ցաւարների տակը աւելած էր և շաղ տւած փշրած չոր աթար: Գոմէշները օծւած էին ձէթով, որը պահպանում է նոցա կաշին զանազան հիւանդութիւններից և միջատներից: Հայ գիւղացու համար՝ նա մանաւանդ Հայաստանի այն բարձր տեղերում, ուր բնութիւնը խիստ է և տարւայ մեծ մասը ձմեռն ու ցուրտն է տիրապետում՝ կովը, եզը և գոմէշը անփոխարինելի, ամենաանհրաժեշտ տնային անասուններն են. առանց նոցա հայ գիւղացին միւսնոյն է թէ առանց կերակուրի, վառելիքի է, առանց մշակող ուժերի և ապրելու կարողութեան: Եզը և գոմէշը հերկում են նորա արտերը, տեղափոխում ծանրութիւնները: Կոջն ու գոմէշը տալիս են նորան կաթ, որից պատրաստում է նա — իւղ, մածուկ, չորթան, պանիր, շօր: Կովի, եզի ու գոմէշի կղկղանքը ծառայում են իբրև վառելիք. նոցա կաշիից պատրաստում է գիւղացին իր համար տրեխներ: Երբ գիւղացու ձեռքից խեցին նորա վերջին ջուկստ եզն ու գոմէշը, այդ միւսնոյն է որ նորան շուռնէ դուռ՝ զցեցին, մուրալու ստիպեցին:

Ես աշխատում էի խօսակցութիւն սկսել թթւած տանտիրոջ հետ. այդ ժամանակ օդան մտաւ մի երիտասարդ, որ տաճկական հագուստի վերելից մի եւրոպական ձևի կապոյտ վերարկու էր հագած. նա մի ոտքով կաշում էր: Այդ երիտասարդը տանտիրոջ որդիներից մինն էր, բաւականին ինտելիգենտ դէմք ունէր և սիրում էր խօսել:

Մանձաղ գիւղը ունի 35 տուն: Գիւղի եկեղեցին ոչնչով չէ զանազանւում միւս տներից: Կայ մի տգէտ քահանայ: Ուսումնարան չը կայ: Ձմռան մի քանի տղաներ հաւաքւում են մեր նոր ծանօթացած կաղ երիտասարդի մօտ կարդալ-գրել սովորելու: Բասեան դաւառի, (ուր մենք գտնւում ենք այժմ) հայերը, ինչպէս և Կարնոյ շրջակայ գիւղերինը՝ որովհետև աւազակաբարոյ քրդեր համարեա չը կան այդ կողմերում՝ առհասարակ աւելի ապահովւած են և տնտեսական վիճակով համեմատաբար աւելի լաւ են, քան Մշոյ

և վանի կողմերի հայ գիւղացիք, բայց այնու ամենայնիւ նոքա ճնշւած և հարստահարւած են մոլեռանդ տաճիկներէց: Մեր թուերը կոտորեր է ալլազդը, ասում են նոքա անսահման թախծի և վախկոտութեան արտայայտութեամբ իրանց մեծ-մեծ, սեւ, հեղ հայկական աչքերում: Հայը միշտ պէտք է թաղցնի իր հարստութիւնը տաճիկ ագահ աչքերից, որի համար ոչինչ է հայի գլխին խփելը և ունեցածը խլելը: Հայը իր ժրջան աշխատութեամբ, իր դարերով ստացած կուտուրական զարգացումով, որը ժառանգաբար հասնելով նորան՝ ձուլել է նորա օրգանիզմի հետ, մտել է նորա արեան և ներարդերի մէջ՝ բարձր է տաճիկից, որի ցեղը ինչպէս անընդունակ զարգանալու եկել է միջին-Ասիայի խորքերից, այնպէս էլ մնում է մինչև այժմ: Տեսէ՛ք, հայը այստեղ շրջապատւած ամեն տեսակ կամայականութիւնով և միայն մի փոքր ազատ լինելով քրդերի ու չերքէզների վայրագ բարբարոսութիւններից, ինչպէս էլի յաջողութեամբ յառաջ է տանում իր կեանքի կռիւը: Հային տուր հող և անդորրութիւն ու ազատութիւն իր գործով պարապելու, զարգանալու, և նա շուտով կը վերականգնի, կը կենդանանայ: Հայ գիւղացին այստեղ չի զանգատուում հողի պակասութեան վրայ ինչպէս մենք տեսանք Ալէքսանդրոպոլի գաւառում, ուր տիրապետում է հողի սարսափելի պակասութիւն: Համայնական հողատիրութիւն, ինչպիսին է Ալէքսանդրոպոլի գաւառում և Կարսի երկրում, Տաճկաստանում, բոլորովին չը կայ: Ով ինչքան միջոց ունի, այնքան էլ հող կարող է ունենալ: Հողատիրութեան տեսակները Տաճկաստանում երեք են՝ մ'իւրի է, մ'իւլք, վակուֆ, այսինքն՝ արքունական, սեպհական և մէջէզների ու վանքերի: Աւատական կալւածատիրութիւնը ոչնչացրւած է Տաճկաստանում այս դարու առաջին կիսում՝ շէքերէյ-երի և լեանըլար-ների հետ միասին: Իբրև մասնաւոր սեպհականութիւն (միւլք) համարւում են. քաղաքներում՝ այն հողաբաժինները, որոնց վրայ շինութիւններ են կառուցւած, գիւղերում՝ տները այն հողերով, որոնց վրայ նոքա շինւած են, նոյնպէս ջաղացները, ծառերը, միայն առանց հողի: Միւլքը տիրոջ կատարեալ սեպհականութիւն է: Իսկ միւս բոլոր հողերը թէ դաշտային և թէ արօտատեղեր ու սարերը արքունական են և միայն փողով տրւում են յայտնի բաժիններ բնակիչներին օգտուելու. դա մի տեսակ կապալ է, միայն այդ հողի

բաժինները ժառանգաբար կարող են անցնել սերնդից սերունդ՝ կազմելով իրականապէս մի սեպհականութիւն: Այդ բաժինները կարող են ուրիշի ձեռքն անցնել, ծախւել, բայց միշտ կառավարութեան գիտութեամբ, որը ինքն է տալիս ամեն անգամ նոր վկայագիր (թաբու) նոր տիրոջ անունով: Որովհետեւ այդ հողը իրաւապէս տէրութեան է պատկանում, և այսպէս ասած իբրեւ մշտական կապալ ծախւում է գիւղացուն յայտնի պայմաններով, ուստի այդ հողերից վերցնւում է հարկ: Իսկ վա կ ու Ֆ ն երը ազատ են բոլորովին հարկից: Տաճկաստանում ով ինչքան կարողութիւն ունի՝ այնքան հող կարող է ունենալ:

Յետոյ երիտասարդը պատմում էր ինձ աւազակութիւնների մասին, թէ այս կողմերում մի քանի շաբաթ առաջ սարսափ էր ձգել յայտնի Քարամը իր խմբով. նա վերջին օրերում սպանեց երկու հարուստ հայ գիւղացի: Այդ աւազակի շափազանց սպանութիւններն ու կողոպուտները ուշադրութիւն դարձրին մինչև անգամ թիւրքաց կառավարութեան ուշադրութիւնը. վիլայէթի կառավարչութիւնը ուղարկեց մի խումբ զաֆթիներ աւազակների դէմ: Քարամի խմբի և զաֆթիների մէջ պատահած ընդհարումը միայն այն հետեանքն ունեցաւ, որ Քարամը անջնաս փախաւ Պարսկաստան, այնտեղի հայերի կաշին էլ քերթելու:

Իմ տաճիկ ուղեցոյցս՝ Խալիլը, շտապեցնում էր որ ճանապարհ ընկնենք, բայց հայ երիտասարդը համոզում էր ինձ մնալ ասելով, որ մինչև միւս գիւղը հասնելը գիշերը վրայ կը հասնի, իսկ ճանապարհները երկիւղալի են: Նս հետեւցի Խալիլի խորհրդին: Երբ դուրս եկանք գոմից, ձիւնախառն քամին արդէն դադարել էր: Պատրաստւում էի հեծնել ձիս, երբ իմ մօտից անցաւ մի մօտ 14 տարեկան բարձրահասակ, առողջ, գեղեցիկ դէմքով, նազելի իրանով հայ աղջիկ: Նա համեստութեամբ գետնին խոնարհեց իր սև, մեծ, փայլուն աչքերը, շարունակելով իր գործը—ձեռքից քաշ ընկած իլիկով (դուգ) բուրդ մանելը: Նորա հագուստի ձևը տաճկաստանցի կանանց ընդհանուր հագուստն է՝ կապա, կարմիր վարտիկ, առաջից և յետեւից քաշ արած գոգնոցի պէս կարմիր շորի կտորներ, այնպէս որ կողքերից երևում են ոտները և վարտիկը, մանաւանդ քալելիս. կուրծքին մի քանի դրամներ էին շարած: Այդ աղջիկը գլխին դրած էր մի փոքրիկ ֆէս, որի տակից դուրս էին պրծնում և սփռու-

ուամ մէջքի վրայ ճոխ, սև ծամերը: Ես դրի տանտիրոջ բուռը մի քանի ղուրուշ, որ իսկոյն նորա թթու կնճիռները պարզեցին և լեզուն բացեցին. «մնա՛ք բարեաւ, շէն կենաք» ասացի և քշեցի իմ սպիտակ ձին:

Խալիլի ասելով մենք դեռ հինգ ժամաց ճանապարհ ունէինք: Անցնելով տաճկաց մի քանի գիւղերից՝ երեկոյեան ժամի 5-ին հասանք Ազար անունով տաճկաբնակ գիւղը: Խալիլը կանգնեց մի խրճիթի առջև, բացեց դուռը և մտանք գոմը, որի մի անկիւնում օղան էր: Նկարագրել գոմը և օղան աւելորդ է, քանի որ նոքա բոլորը մի ձևով են շինած լինում:

Օդայի յատակին (միայն մի կողմից թախտ կար) փռած «քէշի» վրայ վառուղ բուխարու մօտ, ծալապատակ նստած էր մի մօտ 40 տարեկան տաճիկ սև կոլով միրուքով և ծխում էր ու զրից անում իր մօտ նստած մի ուրիշ տաճիկի հետ: Երբ ես մտայ, կոլով միրուքաւորը ձեռքը տանելով շրթունքին և յետոյ ճակատին՝ ասաց. «բարո՛վ էք եկել, համեցէ՛ք»: Դա այս տան երեք եղբայրներից մինն էր: Իսկոյն օղան լքցւեցաւ տաճիկներով. ես միայնակ մի հայ էի դոցա մէջ, այն էլ տաճիկերէն շատ քիչ հասկացող: Նոքա հետաքրքրութեամբ հարցնում էին թէ ո՞վ եմ, ո՞ր եմ գնում, ինչո՞ւ մենակ եմ ճանապարհորդում: Ես կարճ կտրելու համար բոլոր նոցա հարց ու փորձերը, ասացի թէ «գնում եմ Ստամբուլի մէքթէբը (ուսումնարան) խօշա» (վարժապետ): Նոքա հարցրին արդեօք չե՞մ կարող ես աչք բժշկել: Ծանապարհին մինչև Երևան իմ աչքերս ցաւել էին և ես հետս վերցրել էի աչքացաւի դեղ: Ասացի որ բերեն հիւանդին, որին ես մի քանի խորհուրդներ տւի, թէ ինչպէս պէտք է մաքուր պահպանել աչքերը և կաթացնելով նրա աչքի մէջ դեղը, բոլոր սրւակը տւի իրան, ցոյց տալով գործածելու եղանակը:

Տան մէջ գտնւեցաւ մի չալդան և մի բաժակ ու ֆինջաններ: Ես ունէի հետս թէյ և շաքար: Ուղղահաստները ուրախութեամբ խմում էին գեալուրիս թէյը: Տաճիկները մեր թուրքերի կամ պարսիկների պէս խորշում չեն քրիստոնեայի հետ ուտել խմելուց. նոքա «հառամ» չեն համարում քրիստոնեայի ձեռք տւածը: Խալիլը տաճիկներին ասել էր, որ Զվինի «բիմ-բաշին» և «հէքիմ-բաշին» էֆէնդուս բարեկամն են. երևի այդ և այն որ ես Ստամբուլ էի գնում և Ռուսաստանցի էի՝ նոցա վրայ մի առանձին

կերպով էր ազդել և նոքա վարւում էին ինձ հետ քաղաքավարի, որքան կարող է տգէտ, մոլեռանդ տաճիկը համբերող լինել դէպի «գեաւուր»-ը:

Արեւ մայր էր մտել: Ցանուտէրը վերկացաւ տեղիցը, առաւ մի անկիւնում ծալած կարպետը, փռեց դետին, կանգնեց վրան և սկսեց կատարել իր «նամազը», ծունր դնելով, երկիր պագանելով, «սալաւաթ» քաշելով իր երեսին և ժամանակ առ ժամանակ բարձր ձայներ արձակելով, «Ալլահ» կանչելով և քաղցր յօրանջելով: Միւս տաճիկները հետևեցին նորան և ամեն մէկը առանձին կատարում էր իր նամազը նոյն կարպետի վրայ կանգնած: Որոնք նամազ չէին ուզում կատարել, շարունակում էին իրանց խօսակցութիւնը, առանց որ և է ուշադրութիւն դարձնելու աղօթողների վրայ: Յետոյ ծառան բերաւ մի ծակ մաղ, դրեց դետին, նորա վրայ մի շրջանաձև տախտակ՝ մի քանի լաւաշներ շարելով վրան: Այդ սեղանի շուրջը նստտեցին բոլորը. ես հրաժարւեցայ մասնակցել նոցա ընթրիքին:

Մի մեծ աման ինչ որ իւղալի կերակրով դրւեց սեղանի մէջտեղը: Տաճիկները բոլորը կոխում էին իրանց ձեռքերը ամանի մէջ և լաւաշի կտորով կրում կերակուրը: Ընթրիքը վերջացրել էին, թէև մի քանիսը դեռ շարունակում էին սրբել լաւաշով իւղի վերջին հետքերն էլ ամանից: Օդան մտաւ մի ալեւոր տաճիկ ճպուտ աչերով: Նա հասկանում էր և խօսում հայերէն:

Փոքրիկ լամպայով աղօտ լուսաւորւած օդան, զանազան չափի ու հասակի տաճիկները, նոցա խօսակցութեան աղմուկը, թութոնի ծուխը, անծանօթ դէմքերը, նոր նիստ ու կացը, սովորութիւնները, մոլթ զոմը անասուններով—այդ բոլորը մի երազի տպաւորութիւն էին թողնում ինձ վրայ: Այդ տաճիկներից մէկը աչքի էր ընկնում իր լիւրբ ձևերով ինձ հետ խօսելիս: Զգեստի դեղին կոճակները ցոյց էին տալիս, որ դա երևի մի եասաուլի պէս բան էր: Ներկայ եղողների մէջ էր և դիւղի «մուխտար»-ը (супоста-ն—գզիրը): Նա ոչնչով չէր զանազանւում միւս գիւղացիներից: Մուխտարին «պէտք է» ընտրեն իրանք գիւղացիք իրանց միջից, բայց այդ պէտք է»-ն ձևականութիւն է. մուխտարը նշանակւում է «միւղիւրից»: Միւղիւրը համայնքի (մի քանի գիւղերի), այսպէս անւանւած «նահիլէ»-ի գլուխն է. նորան ստանձնւած են մեր «գօլօվաների» ու «ուրիադնիկների» իրաւունքները և պար-

տականութիւնները: Ինչպէս միւզիքը նշանակում է մուստաբին, նոյնպէս ինքը իրականապէս ընտրւում է «գայմագամից» (մեր ПРИСТАВЪ) կամ «միւթեսարիֆից» (մեր УБЪЗДНЫЙ НАЧАЛЬНИКЪ): Միւզիքը ունի իր օգնականը (մուսավին): Միւզիքի իրաւունքները ու պարտականութիւնները սոքա են—իբրեւ նահիլէի գլխաւոր պաշտօնական—պօլիցիական անձն, նա պէտք է ձերբակալութիւններ անէ, հարկեր հաւաքէ, սկզբնական քննութիւն կատարէ, կառավարութեան կարգադրութիւններն նահիլէում իրագործէ և այլն: Միւզիքը իր տեղումը ամուր է, մինչև որ իրանից մեծը, որից նա նշանակւած է, պաշտօնանկ չի եղած: Պօլսի բարձր կառավարութիւնը Եւրոպայից օրինակ առնելով, կամենում է տարիներից ի վեր բարենորոգութիւններ մտցնել իր երկրում: Դորա համար են հրատարակւած զանազան «խաթթի—շերիֆները», «խաթթի—հիւմայունները» ու «իրադէները»: Բայց լուսաւորութեան պակասութիւնը և կրթւած ու պատրաստ անձերի բացակայութիւնը խանգարում են այդ թշւառութեան և խաւարի երկրում, որը «Անադօլում» է անւանւում, մտցնել կարգ, կանոն, անգամ և ամենաաղօտ լոյս: Երկրի հետ ծանօթանալը, նորան ուսումնասիրելը ու ճիշդ գաղափար կազմելը ժողովրդի դրութեան մասին՝ աւելորդ է համարւում Պօլսում:

Չանձրանալով տաճիկների խօսակցութիւնից և ճանապարհից յոգնած՝ ես պառկեցի առանց հանւելու թախտի վրայ: Տաճիկները կամաց կամաց ցրւեցան: Օղայում մնացին մի քանիսը և Խալիլը, որոնք նոյնպէս տեղաւորւեցան քնելու:

Այսպէս անցկացրի երկրորդ գիշերը Թիւրքաց Հայաստանի տաճիկ գիւղում, շրջապատւած տաճիկներով:

*
* *

Վաղ առաւօտեան (նոյեմբերի 2-ին) աչքերս բանալով տեսայ ինձ կենդանի և փառք տւի Ալլահին: Օդան արդէն մտել էին մի քանի տաճիկներ, իսկ քնածներից շատերը նոր էին վեր կենում իրանց տեղերից և հազնւում: Բաց արին առաստաղի փոքրիկ ծակերը, ծածկւած փալաններով և մութ օդան աղօտ լուսաւորւեցաւ: Դեռ արեւը չէր ծագել: Լսւեց դրսից գիւղի մզկիթի մինարէից մուէզ-

զինի Վազանը: Տանտէրը առաւ գորգը, փռեց, կանգնեց վրան և սկըսեց իր նամազը կատարել: Մի քանիսը կանգնելով նոյն գորգի վրայ՝ հետևեցին նորան: Մի քանի ժամանակից յետոյ, երբ արդէն դադարել էր դրսից Վազանի ձայնը, օդան մտաւ մի երկայնահասակ տաճիկ, ցանցառ միրուքով, կարմիր ֆէսը սպիտակ փաթաթանով (սարըզ) գլխին և կապոյտ տաճկական զգեստը հագին: Նա չոքեց մուտքի մօտ գորգի ծայրին՝ երեսն անելով դէպի աղօթող ուղղահաւատները, որոնք նոյնպէս չոքեցին: Տանտէրս և «խօջան» («վարժապետ» — այդպէս էին կոչում այդ հոգևորականին) սկսեցին երգել, ճակատները դռնին կպցնել, սալաւաթ քաշել, յօրանջել և այլն: Նամազը վերջացնելուց յետոյ, գորգը մի կողմ ծալեցին և ծալապատիկ շարւեցան օդայում իրար Վսայամ միակէքում ասելով: Բուխարում վառւող աթարների մէջ դրած էր թիթեղեաց փոքրիկ զահվէ-ամանը մի շատ երկար ուղիղ կոթով: Տանտէրը ածեց դառն, մրուրախառն զահվէն Ֆինջանները և բաժանեց բոլորին (նախ և առաջ տւեց ի հարկէ «խօջայ»-ին): Ես գոհ էի և այդ մի քանի կում դառն զահվէից, որովհետև ամբողջ գիւղում մի կտոր շաքար չը գտնւեցաւ, որ թէյ խմէի, իսկ իմ հետ եղած շաքարը երեկ տաճիկները թէյ խմելիս վերջացրել էին: Մինչև արևի ծագումը քիչ էր մնում, երբ ճանապարհ ընկաց այդ Ազար գիւղից:

Յուրտ և ամպամած օր էր: Գիշերը ձիւն էր եկել: Ճանապարհը լայնանիստ բլրաձև լեռնադաշտերով բարձրանում և իջնում էր: Մեզ պատահում էին մի քանի տաճիկ ու կէս տաճիկ և կէս հայ բնակիչներ ունեցող ողորմելի գիւղեր: Որտեղ հայի հոտ կար, այնտեղ աչքի էին ընկնում մշակած, հերկած հողեր: Կէսօրին մօտենում էինք մի հայաբնակ գիւղի՝ Գեօփրիքեօյ անունով: Ճանապարհից ձախ գտնւող բլրաձև սարերի կատարներին երևում էին մի քանի սոճի (շամ) ծառեր, որոնք երևի նախնի փառաւոր անտառների թշուառ մնացորդներն են այժմ:

Հասնելով գիւղը, որի արտաքին տեսքը ունէր մինչև այժմ տեսած գիւղերի ընտրող կերպարանքը, իջանք մի միջակ կարողութիւն ունեցող գիւղացու տան առջև: Լայն դարբասը տանում էր մի նեղ ծածկած շվաք, որի ծայրին կար բաց անցք դէպի «զըլ-խատունը» տանող, իսկ շվաքի ձախ պատում մի դուռ տանում էր դոմբ, ուր և օդան էր: Գոմը փոքր էր և աղքատ, ինչպէս

և օղան: Մինչ Խալիլը տեղաւորում էր ձին, մտաւ գոմը մօտ 40 տարեկան մի գիւղացի տաճկաստանցիներին յատուկ հագուստով և կասկած ու զգուշութիւն արտայայտող դէմքով. նորա հետ մտան և մի դողդոջիւն, նիհար ծերուկ սպիտակ միրուքով և երկու մօտ 20 տարեկան երիտասարդներ: Դոքա էին այդ տան տղամարդիկը: Այդ գիւղում դուքան կար, որտեղ և շաքար էին ծախում, ուրեմն կարելի էր սառած մարմինս տաքացնել թէյով: Պատւիրեցի նոյնպէս և ձուածեղ:

Մինչ մենք խօսում էինք, օղան մտան երկու տաճիկներ տոպրակներն ուսերին, ճանապարհորդական ցուպերը ձեռներին և կեռ, երկար սրերը կողքերին քարշ արած: Նոքա ողջունելով նստոսեցին ինչպէս իրանց տանը և կասկածանքով նայում էին իմ վրայ: Երևի իմ օսմանցի հպատակ չը լինելս հարկադրում էր նոցա քիչ քաշել ինձանից: Ցանտէրերը ստրկամիտ հնազանդութեամբ դրին նոցա առջև ուռնու ճիւղերից գործած մատուցարանը լաւաշներով: Նոքա աղահութեամբ ոչնչացրին բոլորը, վեր կացան, տաճկական ձևով գլուխ տւին՝ մի ձեռքը մեկնելով դէպի յատակը և յետոյ տանելով իրանց ճակատը, իբրև թէ ասում լինէին՝ «բո ոտի հողը մեր գլխի վրայ», և դուրս եկան կասկածոտ հայեացքներ ձգելով դէպի իմ կողմը: Երբ նոքա հեռացան, «կոտորէ՛ք դուք» դուրս պրծաւ նոցա յետևից տան տէրերի բերաններից: «Իեռ այդ փառք է, որ կերան ու ուինչ չը վճարելով գնացին, թէ չէ առաջ դեռ փարա էլ կը պահանջէին, կը ծեծէին, կը բռնաբարէին կանանց և աղջիկներին, կը կողոպտէին և այնպէս կը հեռանային», ասում էին նոքա: Պատերազմից յետոյ տաճիկները համեմատաբար մեղմացել են Բասեան գաւառում ու Կարնոյ դաշտում, որոնք մօտ են վարչական կենտրոն Կարինին, ուրեմն և փոքր իշատէ եւրոպային, որովհետև Կարինից մինչև Տրապիզոն կարգին ճանապարհ լինելով՝ հաղորդակցութիւնները աւելի դիւրին են և հարստահարութիւնների լուրը աւելի յաճախ է հասնում եւրոպացիների ականջը. իսկ Տաճկաց կառավարութիւնը միայն այդ բանից է երկիւղ կրում: Բացի դորանից քրդեր այս կողմերում չը կան, ուստի չափից դուրս վայրագ և քստմենքի բարբարոսութիւններ այս կողմերում քիչ են պատահում:

Քեօփրիքեօյ գիւղը 50 տանից է բաղկացած. ունի մի աղքատ

եկեղեցի, որը արտաքուստ ոչնչով չի զանազանում զիւղական տներէց, և մի տէրութիւն: Ուսումնարան չը կայ: Անցեալ տարի այդ զիւղում կար մի վարժապետ: Նա հաւաքում էր իր մօտ տղաներին և կարդացնում: Տաճկաստանում փողը շատ քիչ լինելով, նամանաւանդ շինականներէ մօտ, ինչպէս հարկերէց շատերը, նոյնպէս և վարժապետի վճարը բաղկանում է բնական բերքերէց: Այդ զիւղական վարժապետը իբրև վարձատրութիւն ստանում էր մի օդա, վառելիք (աթար) և 3 սօմար ցորեան: Մի սօմարը 16 կոտ է. մի կոտ ցորեանը մօտ 17 ֆունտ է: Մի կոտ ցորեանը արժէ, միջակ առատութեան տարիները, մօտ 10 ղուրուշ. իսկ մի ղուրուշը մեր 10 կոպէկն է: Այսպէս հաշուելով ղուրս կը գայ, որ վարժապետի մի տարւայ վարձը մօտ 48 ռուբլի է, բացի վառելիքից և սննեակից, որոնք տրուում են զիւղացիներից անվարձ: Յիշելով հարկերի մասին, աւելորդ չէր լինի այստեղ աւելի մանրամասն կանգ առնել այդ խնդրի վրայ: Այդ սեղեկութիւնները ի հարկէ պաշտօնական չեն լինելու, այլ հիմնւած զանազան զիւղացիներից ստացած ցուցմունքների վրայ և խօսակցութիւնից ու հարց ու փորձից ղուրս բերած: Պէտք է նկատել, որ առհասարակ ուղղակի հարցերին դժարութեամբ է պատասխանում զիւղացին, այլ պէտք է հարցերն այնպէս խօսակցութեան մէջ յառաջ բերել, որ նա չը կասկածի էլ թէ ղուք մի առանձին նպատակով էք նորան խօսացնում, այլ այնպէս (մասլահաթօ էք անում, էլի):

Գիւղացին հողից արտահանւած բոլոր բերքերի՝ խոտ, ցորեան, գարի և այլն, ու թ մասից (առաջ 10-ից) մէկը տէրութեան է տալիս: Տունը, շարժական թէ անշարժ կայքը և առհասարակ եկամուտները զրոնահատուում են և զնահատած զումարից 50% (մի քանիսների ասելով և աւելի) վճարուում է իբրև մի առանձին հարկ (վերգի անունով): Անասուններից միայն նոքա, որոնք հարկաւոր են երկիրը մշակելու համար՝ եզ, գոմէշ, ձի՝ ազատ են հարկից, իսկ միւսների համար՝ այծի, ոչխարի և այլն՝ մի գլխին 31/2 ղուրուշ տուրք է վճարուում (մօտ 35 կոպ.): Եթէ եղը, կովը, գոմէշը կամ ձին, որոնց համար տուրք չի սահմանւած, ծախուում են, նոյնպէս վաճառազնի 50% կառավարութեանն է: Մորթած անասունից գլխին 20 փարա (5 կոպ.) տուրք է սահմանւած յօգուտ կառավարութեան: Ամեն մի թղթի կտոր,

լինի դա խնդիրք թէ հողատիրութեան վկայագիր և այլն, ունի առանձին տուրք: Ամեն մի արու հայ ծնւած օրից ցմահ տալիս է զինւորական տուրք, որը առաջ 27 ղուրուշ էր, բայց Յարութիւն պատրիարքը Երուսաղէմի պարտքերի համար աւելացնել տւեց դորա վրայ և հասցրեց մինչև 32 ղուրուշի, իսկ տէրութիւնը օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից իրա կողմից ևս աւելացրեց և հասցրեց զինւորական տուրքը (բէղէլ-ասկերիյէ) 37 ղուրուշի: Ուրեմն ամեն մի արու հայ ծնւելու օրից մինչև մահ ամեն տարի վճարում է Փաղի-Շահին, իբրև զինւորական տուրք, 3 ուռլլի 70 կոպ: Եթէ օրինակ մի տան մէջ հինգ արու շունչ կայ, ուրեմն տարեկան այդ տնից միայն իբրև զինւորական տուրք վերցնւում է 18 ուռլլի 50 կոպէկ: Այս բոլորի վրայ աւելացրէք Վանի, Մուշի և Տիգրանակերտի կողմերում քրդերի անվերջ արշաւանքները, հուր, կոտորած ու կողոպուտները (դեռ չեմ յիշում ազգային-եկեղեցական տուրքերը՝ պսակադրամ, պտղի և այլն) և ես կարծում եմ, որ Եղիշէն եթէ ապրէր մեր օրում նոյնպէս, կ'ասէր. «Նա բնաւ ով իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից, բաժից և հասից, լերանց և դաշտաց և մայրեաց: Ոչ ըստ արքունի արժանաւորութեանն առնուին, այլ հինաբար յափշտակելով, մինչև ինքեանք իսկ մեծապէս զարմանային՝ թէ ուստի՞ այս ամենայն զանձ ելանէ, զիարդ շէն կայցէ աշխարհն Հայաստանեայց»:

Բայց շատ շատերը անկարող են այդ տուրքերը վճարելու և ահա դիմում է զիւղացին քաղաքի մի տաճիկ կամ հայ դրամատէրի, նորանից փող է վերցնում ահագին տոկոսիքով, առհասարակ 30⁰%, իսկ Մուշի և Վանայ կողմերում 60⁰% և աւելի: Գիւղացին գրաւ է դնում վաշխառուի մօտ իր հողը, յանձնելով նորան հողատիրութեան թղթերը (թաբու), և իր եզներն ու գումշուկները: Բայց մի քանի տարի անցնում է և խեղճը չարչարւում է ինչպէս ճանճը սարդոստայնի (ПАУТИНА) մէջ. բայց պարտքի տակից չը կարողանալով դուրս գալ՝ զրկւում է հողից, վերջին ջուխտ եզներին և գլուխ առնում, դիմում պանդխտութեան:

Արդէն ձիաները վերջացրել էին իրանց կերը և ես պատրաստւում էի շարունակել ճանապարհս:

—Ինչո՞ւ մենակ ճանփայ կը գնաս, էֆէնդի', ասաց դողդոջիւն

ձայնով ալեորը. մեր ճանփաները խաթալու են, այլազգը գէշ աչք ունի:

— Է՛հ, ի՞նչ պիտի անեն որ, ասացի ես անհոգութեամբ:

— Աստուած տայ բան մը չը պատահի. «Աստուծոյ պահած դռը գէլը չի ուտի» — պատասխանեց ծերունին:

Քեօփրիքեօյից ճանապարհը մի բաւականին հարթ լեռնադաշտով էր, հօրիզօնից պատած սարերի անընդհատ կոհակներով: Մեր հանդէպ ճռուալով դանդաղ դալիս էր եղներով ու գոմէշներով լծած սալերի մի մեծ քարվան: Հակների վրայ Ֆրանսերէն գրւած էր «Տրապիզօն»: Այդ ապրանքները Եւրոպայից Տրապիզօն — Կարին — Բայետա գէղով Պարսկաստան էին ուղղւում: Փարվանի հետ նորա ապահովութեան համար գնում էին մի քանի ձիաւոր ու հետեակ տաճիկ զաֆթիներ, որոնց հագուստը, ձիաները և առհասարակ արտաքին տեսքը խղճալի էին: Երբ ես Խալիլի հետ քշելով ձիս անցայ նոցա մօտից՝ նոքա շարած նայում էին իմ վրայ:

Մի քանի ժամանակից յետոյ իմ առջև բացւեց մի հիանալի տեսարան: Առջևս փռւած էր մի լայնածաւալ դաշտ, որի միջից անցնում էր օձապտոյտ ոլորներով Ուզում գետը. դէս ու դէն երեւում էին փոքրիկ աղբատ զիւղեր: Այլ և ձախ, հեռու ամպամած հօրիզօնում, բարձրանում էին ձիւնապատ սարեր, որոնց գագաթները կորչում էին ամպերի մէջ. աջ կողմի բլրանման սարերի շղթան ծռւում էր դէպի դաշտի մէջ տեղը և այնտեղ վերջանում Հասան-ղալայի սարով, որը նման էր մի չոքած, վիզը և գլուխը գետնին դէպի հարաւարեւելք տարածած ուղտի, որի յետևից խառն ի խուռն սարերը կարծես մի ամբողջ քարվանի իրար մօտ չոքած ուղտեր լինէին: Այդ առաջնակարգ վիթխարի ուղտի՝ Հասան-ղալ սարի՝ գլուխը պսակւած էր բերդի դեռ անորոշ երևող պարիսպներով, իսկ նորա դնչի մօտ գետեղւած էր Հասան-ղալ քաղաքը: Բայց ահա սկսեց ձիւն գալ, որը և վարազուրեց մեր առջև բացւած տեսարանը:

Մենք անցնում ենք սարսափելի ցեխոտ ճանապարհով: Արդէն մօտ ենք Հասան-ղալային: Ահա և բերդը կամ ճիշդն ասած, հին հոյակապ հայկական բերդի աւերակ դարձած պարիսպները, որոնք կազմում են երեք կօնցենտրական շրջաններ: Մռւելով նորա տակից մտանք Հասան-ղալայի ծռււղ-մուռ, կեղտոտ նեղ փողոցները: Երկու կողմից

շարւած էին փոքրիկ կեղտոտ կրպակներ: Անճոռնի տները զանազանւում են գիւղական խրճիթներից նորանով, որ քիչ մեծ են և լուսամուտներ ունին: Շատ քիչ տների փոքրիկ լուսամուտները ապակի ունին, մեծ մասը թղթով է ծածկւած. կան մի քանի տներ էլ ծուռը-մուռ պատշգամբներով, արտաքուստ զաւճած տներով, որոնց պատերի վրայ նկարւած են այնպիսի ծաղիկներ, որոնք զոնէ մեր մոլորակի վրայ չեն տեսնւած: Հարթ կտուրների վրայ բարձրանում են ահապին խոտադէզեր: Անպատմելի կեղտոտութիւնը նեղ փողոցներում, բազմաթիւ գարշելի շները, խառնիճաղանձ ամբոխը տաճկական հագուստով և քաղաքի զանազան կողմերում բարձրացող մինարէները յիշեցնում են ուղեորին, որ նա գտնւում է խաւարի և թշուառութեան երկրում, ուղղահաւասներից նւաճած աշխարհում:

Խալիլը կանգնեց մի փոքրիկ հոտած հրապարակում, որը ներկայացնում էր տաճկական կեանքի բոլոր ոչնչութիւնը, աղքատութիւնը և յետընկածութիւնը: Փայտեայ ծուռը-մուռ սանդուղքները ուղղակի փողոցից տանում էին զահվէ-խանէի պատշգամբը: Այդ փոքրիկ ողորմելի երկարկանի տունը տաճիկների «հիւրանոց-ըեստօրանն» էր: Այդ «հիւրանոցի» մօտ էր և աղբիւրը և աղտեղութեանց համար շինած մի շարք նկուղներ: Քիթս բռնելով բարձրացայ պատշգամբը, բաց արի կեղտից սևացած մի դուռ և մտայ տաճկական «ըեստօրանի դահլիճ»-ը: Դա զաւճած պատերով մի միջակ մեծութեամբ կեղտոտ սենեակ էր: Պատերին նոյն տաճկական զեղարւեստին պատկանող ծաղիկներից լանդշաֆտները և առիւծների, ձիաների և տղամարդկանց անճոռնի նկարները: Պատերին կպած շինւած են թախտաձև նստարաններ պատառոտած փայլաներով ծածկած: Աղաները և էֆէնդիները նստոտած զրից են անում, զահվէ խմում և ծխում: Մի քանիսը կիսաթէք, դէմքերի թմրածութեան արտայայտութեամբ, գետնին դրած նարգիլներից ղլղլացնելով ծծում են աղիքանման ծխաքարշերով թամբաքուի ծուխը: Պարսիկ ծառան, զահվէամանի երկար կոթը բռնած մի ձեռքում, միւսում մի քանի փոքրիկ ֆինջաններ, մօտենում է հիւրերին և բաժանում դառն հեղուկը ցանկացողներին: Ահա՛ մէկը «կրակ ուղեց» ծխելու: Մառան մօտեցաւ կեղտոտ սեղանի (բուֆէտի) մօտ դրած երկաթէ վառարանին (սօբա), բռնեց մի վառող փայտ և սենեակը ծուխ լքցնե-

լով՝ վազեց դէպի կրակ ուզողը։ Սեղանի վրայ դրած էր մի ինքնատե-
թէյամանով և ըմպանակներով (բօկալներով)։ Տաճկաստանում վերջին
տարիները թէյ խմելն էլ սովորութիւն է դարձել։ Ղահվէխանէի
դրանը ծառային հարցրի՝ կա՞յ արդեօք մի առանձին սենեակ, ու-
ր կարողանայի մի գիշեր անցկացնել։

— Ինչպէս չէ, համեցէ՛ք, շա՛տ մաքուր սենեակ ունինք։

Եւ նա բացեց այդ ընդհանուր սենեակից մի փոքրիկ դուռ և ես մտայ
տաճկական հիւրանոցում եղած միակ «համարը»։ Բայց... ի՞նչ ասես, որ
այդտեղ չը կար.— մի անկիւնում մի սունդով վրան դարսած կեղտոտ
դօշակներ, բարձեր և վերմակներ, միւսում ածած են ծառաների
կեղտոտ շորերը. պատերի մեխերից, կախած են լապտերներ, ծակ
մաղեր և մի ջուխտ ցեխոտ թաց կօշիկներ. այդ փոքրիկ սենեակի
մի անկիւնում կուչ էր եկել մի պարսիկ ճանապարհորդ։ Ես զգւան-
քով հարցրի.

— Սա՞ է ձեր ամենալաւ սենեակը։—

— Հրամանքս. բաս սորանից լաւ էլ ի՞նչ ես ուզում։

Ես կամենում էի դուրս գալ։ Խալիլը հաւատացրեց, որ Հասան-
ղալպում դրանից լաւ «խան» (հիւրանոց) չի կարելի գտնել։ ձարա-
հատեալ հաշուեցայ այդ տաճկական հիւրանոցի «համար»-ի հետ,
որը լուսաւորւած էր առաստաղի տակին գտնուող երկու փոքրիկ քա-
ռանկիւնի ծակերով, մէկը ապակիով, միւսը թղթածածկ։ Գաճած
պատերին ցցւած էին մի քանի մեխեր։ Յած առաստաղը գոյնզգոյն
ներկած տախտակներից էր, յատակը հողածածկ, վրան մի ծակ խա-
սիր փռած։ Կահ կարասիքի հետքն անգամ չը կար։ Ես բերել տւի
հարեան սենեակից մի աթոռ և մի սեղան։ Այդ սենեակը Տաճկաս-
տանից դուրս՝ մի մառանի անուն կարող էր կրել։

Խալիլը դնացել էր ձիաները տեղաւորելու. պարսիկ ճանապար-
հորդը սենեակումը չէր։ Ես շատ քաղցած էի, իսկ «հիւրանոցում»
ոչինչ չը կար ուտելու։ Իմ երեւոյս ընդհանուր հետաքրքրութիւն
էր յարուցել զահվէխանում։ Մի քանի ըրպէից յետոյ սենեակիս դուռը
բացւեց և մտաւ մօտ 40 տարեկան մի մարդ տաճկական հագու-
սով, գլխին ֆէս, ճակատի շուրջը փաթաթած մի կեղտոտ թաշ-
կինակ։ Նա զգուշութեամբ փակեց դուռը և սկսեց ցած ձայով,
վախվածով և միշտ դէպի դուռը նայելով ինձ հետ խօսել։ Միայն

այդ ժամանակ իմացայ, որ նա հայ է: Նա համարեա՝ ամեն մի խօսքից յետոյ ակեղացնում էր «ղուրբան» բառը: Երբ նա իր հետաքրքրութիւնը իմ մասին յագեցրեց և իմացաւ ո՞վ եմ, ո՞ւր եմ գնում՝ ասաց.

—Աղայ, զուրբան, աս շների մէջ գիշերը մէնակ ի՞նչպէս պիտի մնաս. երկիւղալի է, զուրբան:

—Այստեղ ծանօթներ չ'ունիմ, որ նոցա մօտ իջնէի: Բայց այդ ոչինչ, ասա՝ ի՞նչպէս ուտելու բան գտնեմ. շատ քաղցած եմ:

—Փարա տուր, զուրբան, գնամ միս առնեմ, փուռնիչի մօտ պատրաստել տամ, զուրբան:

—Մ'ա, դէ շուտ արա՛:

—Հա, զուրբան, հա, հիմա կը բերեմ:

Մի քանի ժամանակից յետոյ նա եկաւ, ձեռքին բռնած մի սեւացած թիթեղեայ թաւա, մէջը լի տապակած մսի կտորներով, վրայից ծածկած մի քանի լաւաշներ: Նա դրեց սեղանի վրայ և սկսեցինք ուտել, ի հարկէ առանց պատառաքաղի, դանակի, պնակի և այլ «քնքշութիւններ», որոնց գործ պծելը տաճկական հիւրանոցում չի ընդունւած: Իմ նոր ծանօթս ազահութեամբ իւղալի կտորները փաթաթում էր լաւաշի մէջ և լքցնում բերանը: Երբ Խալիլը մտաւ սենեակը, նա հեռացաւ:

Մինչ Խալիլը նստած գետնին վերջացնում էր ամանում մնացածը, ներս մտաւ սենեակս մի տաճիկ պաշտօնեայ: Նա ճանաչեցի նորան. դա Զվինի մաքսատան ծառայողներից մէկն էր: Նա էլ ինձ ճանաչեց և շողոքորթութեամբ ողջունելով ու տեսնելով Խալիլին, իսկոյն չոքեց նորա կողքին և ազահութեամբ ոչնչացրեց մնացած մի քանի կտորները: Երբ այդ «էֆէնդին» լաւաշով սրբեց թաւայի իւղի վերջին հետքերն էլ, այն ժամանակ միայն նա սկսեց հանել ճանապարհին թրջած վերեւի շորը և իր ցեխոտած կօշիկները, որ և կախեց սենեակում ցցւած մեխերից: Այդ տաճիկը, որին բոլորը յարգանքով «էֆէնդմ» էին անում՝ մի փոքրահասակ, նիհար, կապկի երեսով, կոտրած քթով, սև դէմքով մարդ էր: Մաշւած համազգեստի կոճակները բաց էր արել, որ սպիտակ ժիլէտը ցոյց տայ: Կարճ, նեղ վարտիկի վրայ երևում էին կարկատաններ: Գլխին դրած էր մի մուգ-կարմիր, տափակ հին ֆէս:

Ես պատւիրեցի բոլորիս համար զահվէ: Շատախօս էֆէնդին զանգատուում էր իր չնչին ոռճկից և վատ ապրուստից: Այդ միջոցին մտաւ մի տաճիկ վաճառական, գլուխ տւեց էֆէնդուն, և առանց խօսելու հանեց իր վերարկուն, փռեց զետնին, կանգնեց վրան և սկսեց իր նամազը: Նամազից յետոյ նա բացեց իր հետ բերած թաշկինակը, ուր դրած էին մի քանի լաւաշ և ածած բաստրմայի մանր կտորներ և սկսեց ուտել: Տաճիկ էֆէնդին մօտը պագեց՝ այդ ուղևոր վաճառականին էլ օգնելու:

Արդէն մթնել էր. ճրագները վառել էին: Բաւական չէին փոքրիկ սենեակում եղածները, մի էֆէնդի էլ մտաւ, որ Զվինի պաշտօնեայի երեւի ծանօթն էր: Այդ երկուսը և վաճառականը ծալապատիկ նստած ծխում էին և զրից անում:

Դէպի մեծ սենեակը տանող դուռը բաց էր: Մուխը ամպի պէս բարձրացել էր այնտեղ: Յիշոց, ծիծաղ, աղմկալի խօսակցութիւններ՝ խառնուում էին իրար: Վամաց-կամաց զահվէսանէն դատարկւում էր: Մի անկիւնում նստոտած էին մի քանի հոգի տաճիկներ և նոցա մօտ կանգնած էր մի մարդ, որը խլացուցիչ ձայներ հանելով զմայլեցնում էր իր լսողների տափոտ երեւակացութիւնը և հեշտասիրութիւնը ամենակեղտոտ բովանդակութիւն ունեցող երգերով: Մի քանիսը նոյն սենեակում արդէն հանւում էին և տեղաւորւում քնելու պատին կպած թախտերի վրայ:

Մեր փոքրիկ սենեակումը, բացի ինձանից և Խալիլից, մնացին Զվինի պաշտօնեան և տաճիկ վաճառականը: Նոքա պառկեցին ծառաների կեղտոտ, հոտած անկողիններում: Ես ձգեցի մի անկիւնում ետփունջիս, դրի բարձս և առանց հանելու փաթաթւեցայ պլէդիս ու բրդեայ վերմակիս մէջ և, յիշելով հայի խօսքերը, լէվօլլէրները մօտս պատրաստ՝ քնեցի:

*
* *

Միւս օրը (նոյեմբերի 3-ին), վաղ առաւօտեան արդէն ոտի վրայ էի: Դուրսը սթրասփելի ձիւնախառն քամի էր: Այդ բուքին անկարելի էր ճանապարհ ընկնել: Ես թէյ բերել տւի ինձ և Խալիլի համար. տաճիկ էֆէնդին միւս սենեակումը վաճառականի հետ նար-

գիլէ էին ծխում և զահվէ խմում: Մի քանի ժամանակից յետոյ Զվինի պաշտօնեան կրկին մտաւ մեր սենեակը և իր շողոքորթական ձևերը աւելի շատացնելով՝ պտտում էր իմ շուրջը և երևում էր, որ մի բան ուզում է ասել: Վերջապէս նա վճռեց խօսել.

— Գիտէ՛ք, էֆէնդմ, ճանապարհին շատ ցուրտ կը լինի, շատ լաւ է ճանապարհի համար ումը: Ռումը որ խմէ՛ք՝ կը տաքանաք և ցուրտ չէք զգալ: Այստեղ շատ լաւ ում են ծախում: Եթէ փող տաք, ես ձեզ համար կը գնեմ: Ես լաւի տեղը գիտեմ:

Երբ ես նորան փող տւի, նա տաճիկներից ծածուկ գնաց ում գնելու և վերադարձաւ շորերի տակին բռնած մի թիթեղեայ, նաւթի համար գործածող ամանով (որ տեսնողները նաւթի տեղ ընդունեն) իր սիրած խմիչքը: Մտնելով սենեակը, գողի պէս դուռը փակեց, հանեց ումի ամանը շորերի տակից և դրեց սեղանի վրայ բացականչելով.

— Փէ՛հ, փէ՛հ, մի համը տեսէք ի՞նչ բան է, է՛:

Ես քիչ ածեցի իմ թէյի մէջ և նորա թէյից ազատած ըմպանակը լքցրի ումով: Նա ազահութեամբ վեր առաւ ըմպանակը, դէպի դուռը կասկածանքով նայեց և մի վայրկեանում շուռ տւեց սիրած խմիչքը իր կոկորդը: Յետոյ սկսեց ջուր ածել ըմպանակը, որ ումի հոտը իրան չը մատնի ուղղահաւատներին:

Բուքը արդէն դարարել էր: Երբ ուզում էի զահվէխանէի ծառայի հետ հաշիւներս վերջացնել, էֆէնդին միջամտեց խնդրելով, որ ես նեղութիւն չը քաշեմ, նա ինքը բոլոր հաշիւը կը պարզի: Վերջացնելով հաշիւը նա յայտնեց, որ ահա այսքան պէտք է վճարել: Այդ հաշւում նա մտցրել էր և իր արած բոլոր ծախսերը, իր ծանօթներին հիւրասիրածը և մինչև անգամ իր ձիու դարու և դարմանի փողը: Ես ամաչեցի նկատել այդ նորան, կարծելով որ նա միւլենոյն է հետս դալու է Կարին, գուցէ մտադիր է այնտեղ վճարել և այժմ փող չ'ունի:

Արդէն ձիաները պատրաստ էին, էֆէնդին առաջարկեց որ ումով ամանը տամ իրան պահելու: Ես համաձայնեցայ, չ'ուզենալով զրկել նորան իր սիրած առարկայից և նա կոխեց ամանը իր ջէբը: Երբ իջանք զահվէխանէի սանդուղքներից՝ էֆէնդին ասաց.

— Դո՛ւք, էֆէնդմ, գնացէ՛ք, ես հիմա ձիս պայտել կը տամ և իսկոյն, մի վայրկեանում, կը հասնեմ ձեզ:

Ես և Խալիլը ճանապարհ ընկանք Հասան-ղալայից ձիւնապատ դաշտով: Ժանապարհին մի քանի անգամ յետ էինք նայում տեսնելու տաճիկ պաշտօնեային. բայց աչքից կորաւ և Հասան-ղալէն, անցանք և մի քանի գիւղեր, բայց խորամանկ տաճիկն այլ ևս չը պատահեցինք: Խալիլը ծիծաղում էր իր քթի տակ: Ես հասկացայ տաճիկ պաշտօնեայի ճարպիկութիւնը: Դա էլ տաճիկ պաշտօնեայի ճրիակերութեան և կաշառակերութեան աւելի քաղաքավարի տեսակն էր: Եւ զարմանալի կը լինէր աւելին պահանջել այդպիսի խաւար, աղբատ և անկարգ կառավարութեան տգէտ և քաղցած պաշտօնեաներից...

Մի քանի անգամ բարձրանալով և իջնելով ձիւնապատ լեռնադաշտերի զառւիւյրերով, կէսօրին հասանք մի տաճիկական գիւղ՝ Քօրուջուխ անունով, որից մինչև Կարին մօտ չորս ժամայ ճանապարհ էր մնում: Այդ գիւղը, մօտ լինելով քաղաքին և հաղորդակցութեան աւելի դիւրին միջոցներ ունենալով, կարողանում է տանել քաղաքի շուկան զանազան մթերքներ վաճառելու. բացի այդ՝ Կարինը լինելով ամբողջ թիւրքաց Հայաստանի և համարեա բոլոր Փոքր-Ասիայի ամենամեծ թէ վարչական և թէ առևտրական կենդրոններից մէկը, ենթարկւել է, թէև ամենաշնչին չափով, եւրոպական ազդեցութեան: Այս հանգամանքների շնորհիւ Քօրուջուխ գիւղը աւելի հարուստ է, տները աւելի մեծ են և ունին մինչև անգամ ապակիաւոր փոքրիկ պատուհաններ, իսկ հիւրերի համար օդաները զոմից դուրս են և առանձին, ունին գաճաճ պատեր և երկաթեայ վառարաններ (սօբա):

Քօրուջուխից մինչև Կարին ճանապարհին արդէն երթևեկների թիւը քանի գնում շատանում էր: Ուղտերի մի անվերջ քարվան կտրում էր մեր ճանապարհը, այնպէս որ մենք քշում էինք նոցա կողքերով, աշխատելով նոցա առաջը տալ. բայց մի շարքի առաջը տալով հանդիպում էինք մի ուրիշի և այսպէս համարեա շարունակում մինչև Կարին: Այդ բեռնաբարձ այլանդակ անասունները, շարած իրար ետևից, համրաքայլ շարժւում էին և մի քանիսի վզերից կախած մեծ զանգակները հանում էին միօրինակ, չափական ղօղանջիւն, դրնդդրնգոց: Այդ անհամար ուղտերի քարվանը կազմում էր ընդհատուղ շարքերից, ամեն մէկում 6—10 հատ ուղտ, իրար ետևից կապած երկար պարաններով և հետերը մի մի ուղտապան:

Բարձրանում ենք Դավաբօյնու սարով, որի վրայ այնպիսի ցրտեր
և բուք է անում, որ շատ անգամ սառչում են և ձիւնի տակ թաղ-
ւում մարդկանց և անասունների ամբողջ խմբեր։ Ահա՛ իմ առջև
բացւեց ձիւնի սպիտակ սաւանով ծածկած ընդարձակ մի լեռնադաշտ
շրջապատած զանազան կողմերից սարերի շղթաներով։ Դաշտի մէջ
տեղում, ձիւնի թանձր խաւի տակից, ցցւում են բարակ բարձր մի-
նարէները։ Ճանապարհի երկու կողմից զանազան բարձրութիւնների
վրայ զետեղւած են մարտկոցներ, բոլորը թաղւած ձիւնի տակ։

—Տե՛ս, այն է Էրզրումը, ցոյց տւեց ինձ Խալիլը։

Մօտենում ենք Կարին քաղաքին։ Ահա և քաղաքի հաստ,
ամուր պարիսպները։ Անգլիացի ինժեներները իրանց հմտութիւն-
ները և ջանքերը չեն խնայել ամրացնելու Կարինը...

(Կը շարունակւի)